

ZÁRÓJELENTÉS

A hátrányos helyzetű kistérségek népesedési viszonyai, különös tekintettel egyes etnikai különbségek vizsgálatára (OTKA K62157)

c. kutatási pályázat teljesítéséről

A projekt keretében differenciális népesedési kutatásokat folytattunk, amelynek keretében a területi egyenlőtlenségekben megnyilvánuló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek és a népesedési viszonyok alakulásának összefüggéseit elemeztük. Vizsgálatunkban elsősorban a hátrányos helyzetű térségekre, ezen belül is azok belső heterogenitásának feltárására koncentráltunk.

A kutatási periódus első felében kistérségi szintű demográfiai adatokat gyűjtöttünk és dolgoztunk fel. Mivel ebből a munkából eddig nem jelent meg publikációnk, ezért az eredményeket részletesebben is ismertetjük.

A rendszerváltás óta Magyarországon a területi egyenlőtlenségek szerkezete jelentősen átalakult. A korábban az urbanizációs lejtő okozta, a településtípus és településnagyság dimenziójában jelentkező egyenlőtlenségek mellett mára jelentősen megnőtt a regionális és kistérségi különbségek szerepe. Az új típusú egyenlőtlenségek kialakulása a gazdasági szerkezet átalakulásával, a munkahelyek egyenlőtlen területi eloszlásával hozható összefüggésbe. A leginkább lemaradó térségekben emellett az ott élő népesség társadalmi-demográfiai összetétele is hozzájárul a hátrányok tartóssá válásához. Ezeken a területeken ezért pusztán gazdaságpolitikai eszközökkel a felzárkóztatás nem megoldható, helyette komplex, a gazdasági fellendülés mellett a fenntartható, életképes helyi társadalom megteremtését is célul tűző politika érhet el eredményeket.

A népesedési viszonyok több szempontból is befolyásolhatják egy térség életképességét. Az előregedő korstruktúra túlzottan nagy eltartási terhet jelenthet a helyi önkormányzatok és közvetve a munkaképes korú lakosság számára, ami hátráltatja a térség gazdasági megújulását. A magas gyermekszám – amellett, hogy népesedéspolitikai szempontból támogatandó – amennyiben nem párosul kellő számú, megfelelő jövedelmet biztosító munkahellyel, szintén az eltartási terhet növelő tényező. Az elvándorlás, mivel általában a munkaképes korú lakosságot érinti, a gazdaságélénkítés szempontjából megint csak nem kedvező folyamat. A települések kis népességszáma, egyes térségek történeti gyökerekre visszanyúló aprófalvas térszerkezete pedig méretgazdaságossági problémák miatt hátráltatja

az infrastruktúra- ill. az iparfejlesztést. A népesedési folyamatok tehát nemcsak következményei a gazdaság folyamatok alakulásának, de befolyásolják is azt, felerősítve az egyébként is meglévő tendenciákat.

Kutatásunkban a demográfiai jelenségeket a kistérségek szintjén vizsgáltuk. A megfigyelési egység választását az indokolta, hogy ez a területi szint a régióhoz és a megyéhez képest fejlettség tekintetében viszonylag homogén területeket fed le, így különösképpen alkalmas területi szempontú összehasonlítások végzéséhez. Ugyanakkor figyelembe kellett vennünk azt is, hogy a kistérségi statisztika jóval kevésbé információ-gazdag, a hozzáférhető és így elemezhető népesedési adatok köre meglehetősen korlátozott. Munkánkat nem csak a nem publikált adatok megszerzése nehezítette, de az is, hogy az egyes települések kistérségekbe való besorolása az elmúlt években többször változott. Mivel az adatgyűjtést 2006-ban kezdtük, ezért az akkor elérhető legfrissebb – a 2000-2006 közötti időszakban keletkezett – adatokkal, ill. azoknak a 2004. évi kistérségi beosztás szerinti értékeivel dolgoztunk. Az olyan mutatók esetében, ahol évente nagyobb ingadozások voltak tapasztalhatók, két vagy több év átlagával számoltunk. A hagyományos demográfiai témák –születések, halálozások, vándorlás, népességszám – mellett az elemzést kiegészítettük a hátrányos helyzetű térségek szempontjából különösen fontos két társadalmi jellemző: az iskolázottság és az etnikai összetétel egy-egy mutatójával is.

Az elemzéshez a következő – részben a KSH egyes kiadványaiban már publikált, részben a KSH különböző adatbázisaiból számított – mutatókat használtuk fel:

I. Születésszám, termékenység:

- 1. Nyers élveszületési arányszám, 2004-2005 átlag
- 2. Teljes termékenységi arányszám, 2001-2004 átlag
- 3. Befejezett ill. kvázi-befejezett termékenység (40-49 éves nők átlagos gyermekszáma), 2005
- 4. Életkor az első gyermek születésekor, 2005
- 5. Házasságon kívüli élveszületések aránya, 2004-2005 átlag

II. Halandóság

- 6. Nyers halálozási arányszám, 2004-2005 átlag
- 7. Csecsemőhalálozási arányszám 2004-2005 átlag
- 8. A légzőrendszeri betegségekben meghaltak száma 1000 lakosra, 2004-2005 átlag

III. Természetes szaporodás, vándorlás

- 9. A természetes szaporodás/fogyás 2000-2006 évi átlaga 1000 lakosra

- 10. A belső vándorlási különbözet 2000-2006 évi átlaga 1000 lakosra

IV. Korösszetétel

- 11. A gyermek (0-14) népesség eltartottsági rátája, 2005
- 12. Az idős (65-X) népesség eltartottsági rátája, 2005

V. Népességszám, településszerkezet

- 13. Az 1000 fő alatti települések aránya, 2005

V. Iskolázottság

- 14. Elvégzett átlagos osztályszám, 2001

VI. Etnikum

- 15. Roma nemzetiséghez tartozók aránya, 2001¹

Az adatok feldolgozásához a kistérségeket 4 csoportba osztottuk, a következők szerint:

Mint ismeretes, a területfejlesztés-politika az 1990-es évektől jelentős erőfeszítéseket tesz az elmaradott térségek felzárkóztatására. A támogatások elosztása az egyes térségek fejlettségi szempontú kategorizálásán alapul. A fejlettséget mérő komplex mutató komponenseinek túlnyomó része a különböző szempontú gazdasági ill. infrastrukturális hátrányokat méri, emellett néhány mérőszám vonatkozik a térség társadalmi-demográfiai összetételére. A 64/2004. (IV.15.) Kormányrendelet ezen komplex mutató alapján a területfejlesztés szempontjából 168 kistérséget határozott meg, amelyet három csoportba sorolt:

- Leghátrányosabb helyzetű kistérségek, amelyek komplex mutatója nem éri el a budapesti mutató 60%-át (48 kistérség).
- Hátrányosabb helyzetű kistérségek, amelyek a komplex mutató értéke az országos átlaggal azonos vagy az alatti, de meghaladja a budapesti érték 60%-át. (47 kistérség).
- Területfejlesztési szempontból nem kedvezményezett kistérségek, amelyek komplex mutatója az országos átlag feletti. (72 kistérség + Budapest)

Kutatásunkban mi is a fenti csoportosítást alkalmaztuk, azzal a módosítással, hogy ez utóbbi kategóriát kettébontottuk, és Budapestet külön kezeltük. Az így kialakított négy csoport a gazdasági-infrastrukturális fejlettség egyes fokozatait tükrözi. A továbbiakban a vizsgálat főbb eredményeit ismertetjük.

¹ Mint ismeretes, a népszámlálási adatok erősen alulbecslik a roma népesség arányát. Az elemzésnél feltételeztük, hogy az alulbecslés területi szempontból szisztematikus, azaz minden kistérségben nagyjából ugyanolyan arányban vallották meg etnikai hovatartozásukat a roma identitású személyek.

I. Különbségek az egyes kistérségi csoportok között

A fent leírt módon kialakított csoportokra számított átlagok minden mutató esetében szignifikáns eltéréseket mutattak a csoportok között. A gazdasági-infrastrukturális fejlettségbeli különbségek területi szinten kimutatható módon eltérő demográfiai mintákkal kapcsolódnak össze. (1. tábla)

1. tábla: A egyes mutatók átlaga és szórása kistérségi csoportonként

Mutatószámok	Leghátrányosabb (N=48) Átlag (szórás)	Hátrányos (N=47) Átlag (szórás)	Nem hátrányos (N=72) Átlag (szórás)	Budapest Átlag	Együtt (N=168) Átlag (szórás)
Nyers élveszületési arányszám (ezrelék)	9,98 (1,46)	8,97 (1,11)	9,22 (1,08)	9,10	9,37 (1,26)
Teljes termékenységi arányszám	1,56 (0,22)	1,36 (0,15)	1,25 (0,11)	1,16	1,37 (0,21)
Befejezett termékenység	2,31 (0,28)	2,20 (0,22)	2,12 (0,21)	1,82	2,20 (0,25)
Életkor az első gyerek születésekor	21,53 (0,47)	21,88 (0,55)	22,46 (0,58)	24,16	22,04 (0,69)
Házasságon kívüli születések aránya	41,51 (5,52)	36,94 (6,83)	32,79 (5,86)	31,18	36,43 (7,03)
Nyers halálozási arányszám (ezrelék)	14,91 (1,94)	14,45 (1,38)	12,82 (2,73)	13,72	13,88 (2,37)
Csecsemőhalandóság (ezrelék)	8,33 (5,18)	6,69 (3,67)	5,97 (3,36)	5,14	6,84 (4,13)
Halálozási gyakoriság: légző-rendszeri betegségek	0,79 (0,41)	0,66 (0,30)	0,53 (0,21)	0,53	0,64 (0,32)
Természetes szaporodás/fogyás	-4,28 (2,83)	-5,05 (2,10)	-3,32 (2,02)	-5,00	-4,09 (2,40)
Vándorlási különbözet	-3,31 (3,07)	-0,80 (3,37)	3,84 (7,81)	-5,70	0,44 (6,43)
1000 fő alatti települések aránya	49,09 (29,28)	47,16 (30,97)	32,76 (29,94)	-	41,26 (30,91)
Gyermekek népesség eltartottsági rátája	27,23 (3,85)	24,03 (2,62)	22,62 (1,79)	17,90	24,30 (3,37)
Idős népesség eltartottsági rátája	24,55 (3,60)	24,21 (2,73)	21,58 (2,71)	26,00	23,19 (3,29)
Elvégzett átlagos osztályszám	8,48 (0,26)	8,90 (0,28)	9,49 (0,45)	10,89	9,04 (0,57)
Cigány nemzetiségűek aránya	5,45 (3,89)	2,52 (1,80)	1,11 (0,82)	0,79	2,74 (2,96)

Az adatokból szembetűnő, hogy a „fejlettségi lejtő” a legtöbb demográfiai mutató esetében az értékek monoton csökkenésével ill. emelkedésével párosul. Ez a demográfiai mutatók és a (gazdasági-infrastrukturális) fejlettség alakulásának szoros összefüggésére utal.

A leghátrányosabb helyzetű kistérségek több mutatójának értéke többé-kevésbé elkülönül a többi csoporttól ill. az országos átlagtól. Ezt a közel felerészben aprófalvas településekből álló csoportot a korai gyermekvállalás és a sok gyerek, a magas halandóság, a negatív vándorlási különbözet, az alacsony iskolázottság valamint a cigány nemzetiségűek kiemelkedően magas aránya jellemzi. Az elvégzett átlagos osztályszám az ebbe a térségtípusba tartozók kistérségek közül csak kettőben éri el ill. haladja meg az országos átlagot. Kiemelendő a csecsemőhalandóság magas értéke is, amely a budapestinek több mint másfélszerese. Szintén nagy különbség tapasztalható a házasságon kívüli születések terén is: a mutató átlagos értéke több mint 10%-kal magasabb, mint a budapesti adat. Ez alátámasztja a szakirodalom azon megállapítását, mely szerint az extramaritális fertilitás nálunk elsősorban az alacsonyabb társadalmi státusúakra (jövedelműekre, iskolázottságúakra) jellemző. A légzőrendszeri halálozások (ezrelékben kifejezett) gyakorisága ugyan mindenhol igen kis értéket mutat, amiért kísérletképpen mégis szerepeltettük, az az említett halálokokban kiemelkedő szerepet játszó ún. COPD (chronic obstructive pulmonary disease) betegség szociálisan determinált volta. Jelzésértékű, hogy a leghátrányosabb kistérségekben ez a halálok másfélszer gyakoribb, mint Budapesten vagy akár a nem kiemelt térségekben. A népesség korösszetételére a gyermek népesség relatíve magas eltartottsági rátája jellemző, de figyelemre méltó, hogy Budapest után itt a legmagasabb az időskorúak eltartottsági rátája is.

A kevésbé hátrányos helyzetű, de az átlagosnál elmaradottabb térségek mutatói több esetben az előző csoportéhoz állnak közelebb, mintsem az átlagot jelentő nem támogatott térségekéhez. Ebben a kistérség-kategóriában a legalacsonyabb az élveszületés, és mivel a halálozási ráta az átlagot meghaladó, a két tényező együttesen a legnagyobb természetes fogyást eredményezi a népességszámban, amit a nulla körüli vándorlási egyenleg sem tud kompenzálni. Az idős népesség eltartottsági rátája az országos átlagnál itt is magasabb, az iskolázottság szintje viszont alacsonyabb. Ezt a térségtípust is az aprófalvas települések nagy aránya jellemzi – a mutató értéke közel akkora, mint az előbbi csoportban.

A kistérségek legnagyobb része a területfejlesztés szempontjából nem hátrányos kategóriába tartozik. A népesség természetes fogyása itt a legalacsonyabb, ami az átlagoshoz közeli – kicsit az alatt maradó - születésszám ill. termékenység, és az országotól némileg elmaradó mértékű halandóság eredője. Ezek a térségek inkább vonzzák a lakosságot, amit a pozitív vándorlási különbözet mutat meg. Az aprófalvak aránya ebben a térségtípusban átlagosan

ugyan kisebb, mint az előző kettőében, ugyanakkor a mutató értéke mindhárom csoportban igen széles tartományban: 0 és 93-95% között változik. Ez azt jelenti, hogy önmagában az aprófalvas jelleg nem szükségszerűen vezet hátrányos helyzethez. (ld. pl. szentgotthárdi, ajkai, balatonfüredi kistérség).

Budapest, mint a „fejlettségi lejtő” másik végpontja, sok tekintetben szintén elkülönül a többi három csoporttól. A népesség természetes fogyásának relatíve magas szintjéért itt elsősorban a kevés gyermeket jelentő késői gyerekvállalás felelős, míg a halandóság az átlagosnál csak alig valamivel alacsonyabb. A leghátrányosabb kistérségek átlagát is meghaladó negatív vándorlási egyenleg a fővárosban nem a munkahelyek, hanem a megfizethető, jó minőségű lakóhely hiányából ered. Az erősen öregedő korstruktúra – csakúgy mint az alacsony csecsemőhalandóság és a halálokokon belül a daganatos megbetegedések relatíve magas aránya – a fejlett európai országok demográfiai mintázatát mutatja. Az iskolázottság magas átlagos szintje szintén kiemelendő.

A fenti négycsoportos bontásban az egyes mutatók *átlagértékei* között igazán nagy különbségek nincsenek, ami nem jelenti azt, hogy az egyes kistérség-csoportok demográfiai szempontból homogén egységet alkotnának. Az átlagok alatt feltüntetett szórások (1. tábla) arról árulkodnak, hogy a legtöbb mutató tekintetében a leghátrányosabb helyzetű kistérségek csoportjának belső heterogenitása a legnagyobb. A továbbiakban az ebben a csoportban megfigyelhető eltéréseket vesszük számba.

II. A leghátrányosabb helyzetű kistérségek belső különbségei

A leghátrányosabb helyzetű 48 kistérség típusokba sorolásához hierarchikus klaszterelemzést végeztünk. Ezzel a módszerrel végül 5 klasztert alakítottunk ki, amelyek közül az első három egymástól világosan elkülönülő, az utolsó kettő azonban bizonyos szempontból hasonló jellegzetességekkel bírt.

1. *Előregedő térségek:* Óriszentpéteri, Bélapátfalvai, Pétervásárai, Polgári, Bácsalmási, Jánoshalmi, Kunszentmártoni, Kisteleki, Mezőkovácsházai, Mórahalomi kistérség.

Az ebbe a csoportba tartozó, túlnyomórészt dél-alföldi térségek világosan elkülönülő klasztert alkotnak azáltal, hogy mindegyikükre jellemző az előregedő korszerkezet, az országos átlagot meghaladó időskori eltartottsági arány, és az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettség. A négy nem dél-alföldi kistérség esetében ez aprófalvas településszerkezettel is párosul, a többi esetben azonban kifejezetten relatíve nagyobb népességszámú, városokkal jobban ellátott területekről van szó. A gazdasági hátrányok konzerválásához tehát, amelyek az esetek egy

részében a földrajzi értelemben vett periférikus helyzettel hozhatók összefüggésbe, a kedvezőtlen korszerkezet is hozzájárulhat.

2. *Magas termékenyséű térségek:* Szerencsi, Balmazújvárosi, Hajdúhadházi, Püspökladányi, Baktalórántházai, Ibrány-Nagyhalászi, Mátészalkai, Nagykállói, Nyírbátori kistérség

Ezt a csoportot, amelynek tagjai kivétel nélkül az ország észak-keleti részében találhatók, az átlagosnál magasabb termékenység és ezzel összefüggően a gyermekkorúak magas eltartottsági rátája különbözteti meg a többitől. Az élveszületési arányszám viszonylag magas, azonban a halálozási arány az országos átlag körül alakul. A cigányság aránya itt valamivel magasabb az országos átlagnál, de nem olyan magas, mint az ötödik csoportban. A települések népességszáma, az aprófalvas települések aránya az átlagosnál lényegesen alacsonyabb. Ezekben a térségekben tehát a munkahelyek hiánya mellett a magas termékenységből eredő jelentős eltartottsági teher nehezítheti a települések gazdasági fellendülését.

3. *A roma népesség magas arányával jellemzett térségek:* szikszói, encsi, edelényi, bodrogi, abaújszántói kistérség.

Az ebbe a csoportba tartozó öt észak-magyarországi kistérség erősen elkülönül a többitől. Nemcsak az közös bennük, hogy mindegyikben kiemelkedően magas a roma népesség aránya, hanem több más jellemző tekintetében is „kilógnak” a többi hátrányos helyzetű térség közül. Esetükben összekapcsolódik az aprófalvas jelleg a magas termékenységgel, a magas felnőttkori és csecsemőhalandósággal, a gyermekkorúak magas eltartottsági rátájával és az átlagosnál alacsonyabb iskolázottsággal. Ez utóbbi mutatóra jellemző, hogy a bodrogi kistérségben az elvégzett átlagos osztályszám a nyolcat sem éri el (az érettségivel rendelkezők aránya is itt a legalacsonyabb az országban). Ebben a csoportban a gazdasági mellett jelentkező társadalmi (iskolázottsági és az ezzel szorosan összefüggő etnikai) valamint demográfiai (aprófalvas jelleg, magas eltartottsági teher) hátrányok halmozottan, egymással összekapcsolódva jelentkeznek.

4. *Aprófalvas térségek:* Tabi, Tamási, Sásdi, Szentlőrinci, Szigetvári, Barcsi, Csurgói, Tokaji, Sárospataki, Bátorfajnyei, Salgótarjáni kistérség

Ez a térségcsoport földrajzilag egymástól távol lévő régiókat: az észak-magyarországi és a dél-dunántúli térségeket foglal magában. Ami összeköti őket, az az aprófalvas jelleg, ami az országosnál erősebb elvándorlással és az átlagnál valamivel magasabb halálozási aránnyal

párosul. Az élveszületési arányszám a legtöbb kistérségben nagyjából megfelel az országosénak. Az iskolázottság tekintetében átlagosan ezekben a térségekben a legkisebb az elmaradottság az országostól. A demográfiai folyamatok oldaláról potenciális veszélyt tehát az aprófalvas jelleg és az elvándorlás együttesen jelentheti.

5. *Alacsony népességmegtartó erejű térségek:* Szécsényi, Mezőcsáti, Hevesi, Ózdi, Csengeri, Fehérgyarmati, Vásárosnaményi, Berettyóújfalui, Tiszafüredi, Sarkadi, Szeghalomi, Sellyei, Lengyeltóti kistérség

Az ebbe a csoportba tartozó térségek földrajzilag és a gazdasági előzményeket tekintve az előzőnél is heterogénebbek: találhatók benne északi, keleti, de dél-dunántúli kistérségek is. Ami ezeket összeköti, az az átlagosnál nagyobb mértékű elvándorlás és a viszonylag magas termékenység összekapcsolódása. A gyermekkorúak eltartottsági terhe viszonylag magas, az időskorúaké azonban átlagosnak mondható. Néhány kistérségben a cigányság aránya is jóval az országos átlag feletti. A népesedési folyamatok közül itt is elsősorban az elvándorlás jelenthet potenciális problémát a térség gazdasági kilábalásának folyamatában.

Összegezve az eddig leírtakat: a területfejlesztés szempontjából leghátrányosabbnak mondható kistérségek demográfiai profilja egyfelől sok mutató tekintetében markánsan eltér a többitől, másfelől viszont ezen kategórián belül is lényeges különbségeket tapasztalunk. A legtöbb térségben a hátrányok és az azok kiegyenlítését gátló társadalmi-demográfiai tényezők – úgymint az aprófalvas jelleg, az előregedő korstruktúra, az alacsony iskolázottsággal és így magas munkanélküliséggel párosuló magas termékenység, az elvándorlás –halmozottan jelentkeznek. Nem azonosíthatók *regionális* demográfiai profilok, azonban bizonyos népesedési jellemzők együttesen csak az északi országrészben fordulnak elő.

A projekt második része az előző megállapításaira támaszkodva a 3. típusba sorolt kistérség-csoportot vizsgálta, ahol a gazdasági felzárkózást potenciálisan nehezítő társadalmi-demográfiai tényezők halmozottan jelentkeznek. A kutatás előzményének tekinthető Durst Judit egy korábbi településszintű vizsgálata, amely az edelényi kistérségben a romák magas gyermekszámának okait vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a terepmunkául szolgáló településen a rendszerváltozás után nőtt a termékenység és csökkent az első gyermekvállalás kora. Az OTKA-projekt keretében egyfelől azt kívántuk vizsgálni, hogy ezek az országostól

divergáló trendek vajon csak a szóban forgó településen figyelhetők meg, vagy a jelenség földrajzi kiterjedtsége ennél szélesebb. Másfelől arra kerestünk választ, hogy vajon ezen térségek magas termékenysége csak az itt élő roma népességre jellemző-e, vagy a hasonló társadalmi státusú nem-romákra is. Ehhez felhasználtuk volna Durst Judit folyamatban lévő statisztikai adatgyűjtését, amely a kistérség négy falvának roma lakosságának körében gyűjtött információt az anyák termékenységtörténetével kapcsolatban. A kutatás tehát eredetileg ezt az adatgyűjtést szélesítette volna ki a környéken élő *nem-roma nők* hasonló megkérdezésével, majd az adatok összehasonlításával. Az adatfelvétel indulásakor azonban kiderült, hogy Durst Judit családi elfoglaltságai miatt a továbbiakban nem tud részt venni a munkában, és korábban gyűjtött adataira sem támaszkodhatunk. Vizsgálódásunkat ezért ki kellett terjeszteni a roma lakosságra is. Időközben a kutatási terv még egy ponton módosult. A mintavétel előkészítését célzó terepbejáráson és próbakérdezésen kiderült, hogy az eredetileg mindössze három településen tervezett felvétellel valószínűleg nem tudunk megfelelő, a komparativitást lehetővé tevő adatokat kapni. Az eredeti helyszíneken ugyanis nem volt összehasonlítható a roma és a nem-roma lakosság társadalmi helyzete. Mivel az eltérő élethelyzet háttérében elsősorban az eltérő iskolai végzettség állt, ezért az összehasonlíthatóságot szem előtt tartva végül erre a változóra kontrolláltuk a kialakítandó adatbázist, és csak az *érettségivel nem rendelkező* nőkre (romákra és nem-romákra) határoztuk meg a mintavételi keretet. Ez azt eredményezte, hogy lényegesen ki kellett bővítenünk a vizsgálandó települések körét, és végül 25 településen végeztük el a kérdőíves felmérést. A kiválasztott helyszíneken a megkérdezés teljeskörű volt a 14-49 éves korú, nem érettségizett nők körében, az így nyert mintánk nagysága összesen 809 fő volt. Mivel a felvétel költségei így jelentősen megnöttek, ezért a kérdőív tervezett hosszán rövidítenünk kellett, a kimaradt, elsősorban a gyermekvállalás motivációira vonatkozó témákat pedig a későbbiekben két, kvalitatív módszerű kutatással vizsgáltuk.

A survey első eredményei angol nyelven, az interneten is hozzáférhető módon publikálásra kerültek, ezért itt csak a főbb megállításokat foglaljuk össze.

Amint azt már említettük, az érdekelt bennünket, hogy az alacsony társadalmi státus – amelyet itt az iskolázottsággal mértünk – hasonló termékenységi mintákhoz kapcsolódik-e az itt élő roma és nem-roma nők esetében. Az adatok feldolgozásakor használt etnikai

kategorizáció alapja az önbevallás² volt. Előzetesen négy hipotézis várható empirikus következményeit foglalmaztuk meg.

Az eredményeink alapján kirajzolódó kép nem igazolta az előzetes várakozásokat, mely szerint az északi-magyarországi, leghátrányosabb térségekben nőtt volna a termékenység a roma nők körében. A statisztikai feldolgozás az anyák fiatalodását sem igazolta. Mindez nem zárja ki, hogy egy-egy település esetében, egy rövid időszakban átmenetileg ne fordulhatott volna elő ez a jelenség-együttes, de nagyobb területi egységre vonatkozóan annak trend jellege nem valószínű. Ez az eredmény fontos adalékul szolgál a romák demográfiai magatartásának divergens vagy konvergens volta körül nemrégiben kialakult vitának. Kutatásunk másik új megállapítása rámutatott arra, hogy nemcsak az itt élő roma, de a nem-roma népesség termékenysége is magasabb volt annál, mint amit az alacsony végzettségűekre számított országos átlag alapján várni lehetett. Egyelőre nem világos, hogy milyen szerepet játszik ebben a térség gazdaságilag hátrányos helyzete. Ugyanakkor nem találtunk bizonyítékot arra nézve, hogy ez a jelenség a rendszerváltozást követő gazdasági recesszió eredménye lenne. Úgy tűnik inkább, hogy még 1990 előtt jelentősen csökkent az itt élők gyermekszáma, különösen a romák esetében, de ez a tendencia mostanára inkább stagnálni látszik.

A kutatás harmadik kiemelendő eredménye a két etnikai csoport demográfiai magatartása iskolázottság szerinti különbségeinek feltárása volt. Amint azt várni lehetett, az iskolában töltött idő emelkedésével mindkét csoportban csökkent a gyermekszám és nőtt az első szülés életkora. Ezen belül azonban a két etnikum között nem várt szignifikáns eltérésekre is bukkantunk. Az általános iskoláikat befejezni nem tudók körében nem találtunk lényeges különbséget a romák és nem-romák között sem gyermekszám, sem az első gyermek vállalásának kora tekintetében. Ez feltételezésünk szerint részben annak tulajdonítható, hogy etnikai szempontból ez a csoport valójában homogénebb, mint amit az önbevalláson alapuló kategorizáció mutat.³ Másfelől azonban nem zárható ki, hogy itt egy olyan kis számú „nem-roma underclass” csoport képviselőire bukkantunk, amely szinte összeolvad a roma környezetével. A legalacsonyabb végzettségű, magukat nem-romának vallók ugyanis a leggyakrabban olyan településekről kerültek a mintába, ahol kimagaslóan magas a romák aránya.

² Az önidentifikációra vonatkozó kérdésnél lehetőség volt többes identitást is választani.

³ Az önbevallás alapú kategorizációval kapcsolatos problémákról, annak szituatív voltáról a kutatás eredményeit összefoglaló tanulmányban részletesebben kitértünk.

A másik két végzettségi csoport esetében az eredményeket érdemes együttesen értelmezni. A minta felét kitevő befejezett általános iskolai végzettségűeknél a romák termékenysége szignifikánsan magasabb, az első gyermekvállalás kora pedig szignifikánsan alacsonyabb volt, mint a nem-romáké. A gyermekszám-átlagok különbsége a két csoportban mutatkozó életkori és egyéb eltérések kiszűrése után is megmaradt. A szakmunkásképzőt, szakiskolát elvégzetteknel azonban megint csak nem találtunk szignifikáns etnikai különbségeket sem a gyerekvállalás szintjében, sem annak időzítésében. A fenti eredmények tehát azt mutatják, hogy az etnicitás mint önálló (kulturális) magyarázó tényező szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni. Úgy tűnik, mintha a roma nők számára az iskolázás – már az általános iskola befejezéséről hozott tudatos vagy tudattalan döntés is – állásfoglalás lenne a hagyományos női szerepek, és ehhez kapcsolódóan a gyakoribb gyermekáldás mellett vagy ellen.⁴ A nem-romák esetében azonban nincs ilyen erős összefüggés az iskolázás és a termékenység között: aki a 8. osztály után nem tanul tovább, annak sincs lényegesen több gyereke, mint aki szakmát szerez. Esetükben a strukturális pozíciónak a továbbtanulás révén való erősítése nem jár együtt a gyermekvállalásban (is) kifejeződő kulturális viselkedés megváltozásával. Nem úgy, mint a vizsgált roma nők esetében, akik számára – úgy gondoljuk – a tanulás és a kevesebb gyerek születése többletjelentéssel bír: mindkettő jelzés a többségi társadalomba való beilleszkedés igényére.

Első kutatási eredményeinket az EAPS 2008. évi barcelonai konferenciáján valamint az MTA IX. Osztály Demográfiai Bizottságának 2009. júniusi ülésén szóban prezentáltuk. Egy hosszabb angol nyelvű tanulmány *"Ethnic Effect? Structural Effect? Childbirth Among Roma and Non-Roma Women of Low Educational Level in Hungary"* címmel megjelent az EAPS konferenciakiadványa formájában is, ami mindenki számára hozzáférhető formában a <http://epc2008.princeton.edu/download.aspx?submissionId=80468> honlapcímen érhető el. Az adatok további elemzését tartalmazó szócikket publikálás céljából elküldtük egy nemzetközi folyóiratnak, a közlésre való elfogadás elbírálása folyamatban van. Az eredmények magyar nyelvű publikálása a – hosszú átfutási idejű – külföldi megjelenés után várható (az említett folyóirat ragaszkodik ehhez). Az elküldött kézirat magyar nyelvű változatát a beszámolóhoz csatoljuk.

⁴ Az iskola és a családalapítás konfliktusáról ld. legutóbb Kovai (2008) tanulmányát.

Amint azt már említettük, a kvantitatív kutatást két kvalitatív vizsgálattal egészítettük ki. Az egyik célja a szegregáltság és a magas termékenység kapcsolatának vizsgálata volt. A szakirodalomból ismert az a feltételezés, mely szerint a szegregált, többségében cigányok lakta településeken tapasztalunk kiemelkedően magas gyermekszámot, ami az itt élőknek a többségi társadalomból való kirekesztettségével, az ebből eredő kilátástalansággal hozható összefüggésbe.⁵ Empirikus vizsgálatunkban ugyanakkor azt találtuk, hogy a szokásos mérési módszerekkel erősen szegregálnak tekinthető néhány, mintába került település közül csak egyben volt kiemelkedően magas a négynél több gyermekesek aránya, míg a többiben nem. A fenti összefüggés vizsgálatára ezért egy 90 %-ban cigányok lakta, de nem különösebben magas termékenységű településen végeztünk mély- és életútinterjúkkal kombinált résztvevő megfigyelést annak megértésére, hogy mi lehet az itt élők számára a gyermek jelentősége, a gyermekvállalás értelme.

Az interjúalanyaink nagy részének 2-3, esetleg 4 gyermeke volt, és nem is tervezett további gyermekvállalást. A beszélgetésekből az volt megállapítható, hogy a „sok” és a 2-3 gyermekes család közti különbség főként a házastársak közti kapcsolatban ragadható meg, és nem annyira a gyermekvállalást irányító normák és kényszerek eltérésében. Ezek a normák a nukleáris családot követik, amely a közös gyermek nélkül elképzelhetetlen, tehát a gyermekvállalást irányító kényszerek az elemi család létrehozását szolgálják. A 4-nél több gyermek eltartása ugyanakkor nehézségekbe ütközhet. Az interjúalanyaink szerint a „sok” gyermekes családdal lehetetlenné válik a család „közös”-ségét fenntartani, azaz a „sok” gyerek veszélybe sodorja azt a *közöset*, amiben mindenkinek részesülnie kell. A 2-3 gyerekes nukleáris családi normától való eltérés esetében – azaz a kiemelkedően sok gyerekeseknél – általában a házastársi viszony valamilyen szempontból problematikus volta állt a háttérben. A vizsgálat fő tapasztalata tehát az volt, hogy a nagyfokú etnikai szegregáltság ellenére az itt élők körében távolról sem olyan nagy az eltérés az országos átlagtól sem a gyermekek számát, sem az erre vonatkozó narratívát illetően. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a szociológiai szakirodalomban az etnikai szegregáció koncepciója és annak demográfiai magatartással való kapcsolata mind tartalmi, mind módszertani szempontból újragondolandó. A terepmunka tapasztalatait összegző tanulmány (melynek szövegét csatoljuk) egy magyar nyelvű folyóiratban jelenik meg 2009 folyamán, valamint részét képezi az interjúk egy részét készítő Kovai Cecília antropológus doktorandusz hamarosan beadásra kerülő doktori disszertációjának.

⁵ Erről. ld. Ladányi János – Szelényi Iván (2004): A kirekesztettség változó formái. Budapest: Napvilág Kiadó.

Másik kvalitatív vizsgálatunk szintén a gyermekvállalás motivációinak feltárására vonatkozott. Ebben arra kerestük a választ, hogy vajon milyen élethelyzetek állhatnak a sokgyermekes nők gyermekvállalással kapcsolatos döntései háttérében. Az előző kutatás eredményeit is figyelembe véve itt elsősorban nem-roma nőkkel készülték életút-interjúk. A vizsgálat 2009 tavaszán zajlott. Az interjúk feldolgozása, elemzése még folyamatban van, mindenesetre az első eredmények azt mutatják, hogy a rendezetlen szülői háttér, és ennek következményeként a rövid gyermekkor, a kényszerű korai önállósodás azonosítható az egyik olyan tipikus élethelyzetként, amely a narrációkban rendre előbukkant, mint az interjúalanyok nagycsalád iránti vágyának magyarázata.

Az interjúk részletes elemzését tartalmazó tanulmányt ebben az évben tervezzük elkészíteni és jövőre publikálni. Ezen felül az interjúszövegek felhasználásával Sörös Helga szociológus hallgató szakdolgozatot készít, melynek beadási szintén jövőre aktuális.

Az eredeti tervek szerint kutatási eredményeinket egy összegző kötetben szeretnénk volna összefoglalni. A projektben elvégzendő munkák mennyisége azonban a fent említett okok miatt a tervezetthez képest nagyobbak bizonyult: a vártnál nehezebben ment a kistérségi statisztika összeállítása, az egyik részt vevő kutató a projektből kilépett és a tervben szereplő adatait sem használhattuk, továbbá eredetileg a két kvalitatív vizsgálatral sem számoltunk. Mindezek miatt mind az adatok feldolgozása, mind az eredmények publikálása csúszott. Ezt az OTKA felé jeleztük és 5 hónapnyi hosszabbítást kértünk. Ez az idő a kutatási munkák befejezéséhez elegendő volt, azonban a kötet kézírata még hiányos (pl. abban nem szerepelnek a legutóbbi kvalitatív vizsgálat eredményei). Egy további érv volt a kötet mostani megjelentetése ellen az, hogy a projektben közreműködő Husz Ildikó OTKA támogatást kapott a survey megismétlésére egy Baranya megyei kistérségben. A munka sikeres elvégzésével mód nyílik egy olyan összehasonlító vizsgálatra, amely reményeink szerint arra adna választ, hogy a halmozottan hátrányos helyzet az egyik térségben miért jár magas termékenységgel, a másikban pedig miért nem. A jövő év végén záruló kutatás eredményeit – minthogy azok szorosan kapcsolódnak a jelen projekthez – szintén célszerű lenne a tervezett monográfiában szerepeltetni. A fentieket mérlegelve döntöttünk úgy, hogy az összefoglaló kötet megjelentetését elhalasztjuk. Az erre a célra tervezett összeget az OTKA-nak visszautaltuk.

A kutatásban többen közreműködtek. A munka túlnyomó részét Józan Péter szakmai vezetése mellett Husz Ildikó végezte, aki a projekt keretében félállású alkalmazásban volt. Egyes nem publikált mutatók kiszámításában rajta kívül Józan Péter és Radnóti László vett rész. A kutatási tervben szereplő, de végül abban részt nem vevő Durst Judit feladatait részben Husz Ildikó, részben pedig Császár Melinda vette át, aki később gyermekszülés miatt nem tudta tovább vállalni a munkát. A kvalitatív kutatással kapcsolatos munkákba ezért helyette Kovai Cecíliát vontuk be. A kvantitatív adatfelvételt és az interjúkat a Psyma Hungary Kft. kérdezőbiztosai készítették. A nem kutatási jellegű segédmunkákban (próbakérdezés, kutatásszervezés, adatgyűjtés, interjúgépelés, térképkészítés) Moksony Anna, Tándor Anna, Kara Lászlóné, Bandi István és Bada Csilla közreműködött.

Budapest, 2009-09-14

Dr. Józan Péter
témavezető